

Cs. Nagy Lajos Írásmód és jelentés

Teljesen fölösleges helyesírást tanítani és tanulni, mert úgyszólván van helyesírás-ellenőrző program a számítógépeken! - hallhatjuk olykor még magyar szakos egyetemi hallgatóktól is. Erre a szélsőséges véleményre mindenképpen reagálnunk kell, mégpedig szakmai érvekkel. Vajon mit kezdene a számítógép Bencze Imre alábbi rímjátékaival:

*„Foglár fogán foglyuk van, nosza tömni fogjuk,
eközben a fogházból megszökhet a foglyuk,
elröppenhet foglyuk is, ha csak meg nem fogjuk.”*

*„Határidőt szabott Áron, árat venne szabott áron,
átvág áron, hat határon, kitartásod meghat, Áron!”*

A szavak írásformájának helyességét csak egymástól elszigetelve, önmagában ellenőrzik a helyesírási programok, a szöveg jelentésére nincsenek tekintettel. Ha az első idézetben fölcserélnénk a *j*-s és az *ly*-es alakokat, a másodikban pedig a *kis* és a nagy kezdőbetűs *áron* ~ *Áron* szavakat, értelmetlenné válnának a rímjátékok.

A számítógép bizonyos nyelvhelyességi hibákra föl hívja a figyelmet, de a következő hirdetés szórendjén nem változtat: *Autómentőmmel összetört személygépkocsiját műhelyembe szállítom.* Ez a mondat ilyen formájában azt jelenti, hogy a hirdető személy előbb összetört autómentőjével valakinek a gépkocsiját, majd elszállítja megjavítani. Holott éppen a segítség följajnlása volt az igazi célja a reklámnak. Szórendi átalakítással az eredeti szándéknak megfelelővé tehetjük a mondatot. Így: *Autómentőmmel*

műhelyembe szállítom összetört személygépkocsiját. Vagy: Összetört személygépkocsiját autómentőmmel műhelyembe szállítom.

Helyesírásunk értelemtükröző írásrendszer. Ez azt jelenti, hogy „... a szóalakokban általában ragaszkodunk a szóelemek feltüntetéséhez; az írásmóddal érzékeltetjük a tulajdonnevek különféle fajtáit; a különírás és az egybeírás révén megkülönböztetjük egymástól a szókapcsolatokat és az összetételeket; az összetett szavak elválasztásakor tekintettel vagyunk a szóhatárookra; stb. Ez hozzásegít a közölnivalók pontos kifejezéséhez és gyors felfogásához” (AkH. 11. kiadás 2. pont).

A továbbiakban sorra veszünk a hangtántól a mondat-
tanig az olyan eseteket, amelyekben az írásmód megváltoztatása jelentésváltozással jár.

Beszédhangjainknak – a magánhangzóknak és a más-
salhangzóknak – önmagukban nincs jelentésük. Ezek csupán egy-egy szó hangtestének alkotóelemei. Jelentése a szavaknak, toldalékoknak van. Nyelvünk beszédhangja-
inak a száma viszonylag kicsi, a megnevezendő fogalmak száma viszont hatalmas, ezért ugyanazok a hangok gyakorta fordulnak elő a szavak hangtestében. Ebből következően a hangoknak fontos szerepe lehet a szavak jelentésének elkülönítésében. A magánhangzó hiánya vagy épp többlete is eredményezhet jelentésbeli eltérést: *emberség* – *emberiség*, *helység* – *helyiség*, *vendéglő* – *vendégelő* stb. Ez azonban kevésbé helyesírási, mint inkább nyelv-
helyességi kérdés. A magánhangzók időtartambeli szem-
benállásának téves jelölése sokkal inkább a helyesírás
illetékességi körébe tartozik. Már az általános iskola első osztályában az olvasás- és az írástanítás folyamatába be-

építhetünk olyan feladatokat, gyakorlatokat, amelyek tudatosítják az időtartam jelentésmegkülönböztető funkcióját. A megadott szó párok mondatba foglaltatásával világíthatjuk meg a szavak jelentését. Az egy szótagú szavaktól elindulva haladunk a bonyolultabb esetekig: *kar – kár, mer – mér, kor – kór, tör – tör, zug – zúg; halas – hálás, keres – kérés, töröl – töröl, rugó – rúgó, füzet – füzet, irat – írat; nyulunk – nyúlunk, falu – falú, sujtás ('ruhadísz') – sújtás ('ütés') Körös (folyó) – Körös (város)* stb. A szótári jelentéssel együtt nyelvtani alakokat is megkülönböztethetünk a magánhangzók időtartamával: *ágyuk – ágyúk, tanuk ('tanításuk') – tanúk, indulok – indulók, birtok – bírtok, lösz – lösz, gyűrünk – gyűrünk* stb.

A mássalhangzók ugyancsak részt vehetnek a jelentésmegkülönböztetésben. Helyesírási vonatkozásúak az időtartambeli különbségek. Szótári jelentéseket és nyelvtani alakokat egyaránt elkülöníthetünk az eltérő írásmóddal: *sarkal – sarkall, bosszúság – bosszússág, fed – fedd, tol – toll, sütet – süttet, vet – vett, meny – menny, fen – fenn, lak – lakk, sok – sokk, hal – hall; áld – áldd – álld, néz – nézz, keresem – keresssem, véd – védd, látok – láttok, építetek (ti: cselekvő) – építtettek (ők: műveltető, múlt idő) – építettetek (én: műveltető, jelen idő) – építettetek (ők: cselekvő, múlt idő), sejtetek (én) – sejtettek (ők).*

Köznyelvi hangrendszerünkben már nem találjuk meg a régi *ly* hangunkat, helyesírásunk azonban megtartotta az *ly* (ellipszilon) betűt. Ezért jónéhány szavunkban a *j* hang jele hagyományosan az *ly* betű. A kiejtésbeli egybeesés zavarokat okozhat. Pusztán a kiragadott szó alapján nem tudjuk eldönteni, melyik a megfelelő írásmód a következő szó párok esetében: *hej! – hely, sújt – súlyt, fojt – folyt,*

lakajos – lakályos, bogja – boglya, csukja – csuklya, szabja – szablya, sója – sólya, estéje – estélye, gombjuk – gomblyuk; bojt – bolyt – boyt stb. Csak a mondatba foglalás segít a kérdés megoldásában. Hernádi Sándornál kiválasztott példákat találunk, de magunk is szerkeszthetünk hasonlókat. *Hej, be szép hely ez!, Cipel az szörnyű súlyt, akit nagy csapás sújt., Itt valami sav folyt, a gőze még most is fojt., Miközben az ajtót csukja, lehull fejről a csuklya.; Színes bojt van a sáladon., A vezető bolyt már nem érheti utol az üldözők csoportja., A boyt sokáig várokoztatták a kapu előtt. stb.*

Helyesírásunk értelemtükröző sajátossága megmutatkozik a külön- és az egybeírás területén is. A számítógép helyesírás-ellenőrző programja semlegesén viselkedik azokban az esetekben, amelyekben azonos tagok esetén a jelentéskülönbséget csupán az írásformával fejezzük ki. Gyakran attól függ egy-egy szókapcsolat értelme, hogyan írjuk le. A *borospohár* — így egybeírva — pohárfajtát jelöl. 'Borivásra való, a vizespohárnál rendszerint kisebb üveg pohár' — világosít föl **A magyar nyelv értelmező szótára**. Különírva a *boros pohár* akár vizespohár is lehet, melyből előzőleg bort ittak. Hasonló jelentésbeli ket-tősség érvenyesül a további lexémapárok esetében is: *Hosszú lépés – hosszúlépés, vad ember* ('indulatos ember'), *vadember* ('civilizálatlan ember'), *szántó-vető* (mn.) – *szántóvető* (fn.), *kék harisnya* ('kék színű harisnya') – *kékharsnya* ('műveltségfitogtató nő'), *zöld szám* ('zöld színű szám') – *zöldszám* ('ingyen hívható telefonszám'), *zöld határ* ('zöld színű határ') – *zöldhatár* ('akadály nélküli határrész'), *fél év* ('hat hónap') – *félév* ('tanulmányi időszak') stb. Álljon itt még néhány példa most már magya-

rázat nélkül: *ezer mester – ezermester, talpra esett – talpraesett, sütni való – sütnivaló, úton álló – útonálló, tökkel ütött – tökkelüötött, tíz literes – tízliteres stb.* Vannak olyan szókapcsolataink, amelyeket egységes kötőszóként használva egybe, egyébként pedig külön kell írunk. Pl.: **akár-csak** ('mint') – **akár csak** ('akár csupán'): *Úgy viselkedik, akárcsak egy gyermek. – Akár csak egyet lépett volna.; csak-hogy* ('de', 'végre') – **csak hogy**: *Okos ember, csak-hogy kicsit szeles., Csakhogy megérkeztél! – Sokat nélkülözött, csak hogy tanulhasson.; hacsak* ('ha') – **ha csak** ('ha csupán'): *A kiscica mindig eszik, hacsak lehet. – Ha csak ez az oka!; hogyha* ('ha') – **hogy ha**: *Hallom, hogyha nem látom is., Elhatározta, hogy ha kell, elutazik.; már-mint* ('vagyis') – **már mint**: *A kutyan, mármint Fanni, megint gödröt ásott., Évek óta már mint igazgató dolgozott.; mégiscsak* ('mégis') – **mégis csak** ('csupán'): *Látom, mégiscsak elaludt., Hiába sietett, mégis csak estére ért haza.; mintha – mint ha*: *Úgy viselkedik, mintha megsértették volna., Okosabb, ha olvasol, mint ha folyton tévézel.*

A nevek helyesírása szorosan összefügg a jelentésükkel. Az alapelv az, hogy a megnevezett denotátum sajátosságai döntik el az írásformát. A kis kezdőbetűvel írt *kovács, szabó, tímár; hosszú, széles, vékony; fehér, fekete, vörös; stb.* foglalkozást, méretet, színt jelölő közszók. Nagy kezdőbetűs változataik azonban tulajdonnevek. A személynevek írása ilyen szempontból egyszerű, bár a számítógép segítségére ekkor sem számíthatunk. A földrajzi nevek helyesírásában is az előző elv érvényesül, bár a valóságnak megfelelően jóval árnyaltabban. Hogyan viselkedik például a *-köz* földrajzi névi utótag? Történelmi neveket, valamint tájegységeket jelölve egybeírjuk

az előtaggal: *Csallóköz, Etelköz stb.*; *Muraköz, Szigetköz stb.* Határrésznévi használatban kötőjellel illeszkedik az előtaghoz: *Malom-köz, Sánc-köz stb.*, utcanévi szerepben pedig különírjuk az előtagtól: *Haris köz, Templom köz stb.* A *híd* (földrajzi) köznévként kisbetűvel írandó: *Budát Pesttel több híd köti össze.* Ha a *híd* alaptag anyagára, építési technológiájára utaló bővítményt kap, egybe- és kisbetűvel írjuk a szerkezetet: *kőhíd, lánchíd, vashíd stb.* A *lánchíd* olyan „függőhíd, melynek pályaszerkezete összekapcsolt láncszemekből álló, felfüggesztett és kihorgonyozott szerkezetre van erősítve” — írja az **Akadémiai kislexikon** a **lánchíd** címszóban. A világon több híd is épült ilyen módon, tehát kis kezdőbetűs forma a helyes. Ha azonban a budapesti hídról van szó, akkor csak a nagy kezdőbetűs írás fogadható el. Ugyanígy nagybetűvel kezdjük a *Kőhíd, Vashíd* közszavakat is, ha valamely településen tájékozási pontul szolgálnak, vagyis tulajdonnevek. A nagy kezdőbetűs előtaghoz kötőjellel kapcsoljuk a *híd* utótagot, ha azt akarjuk kifejezni, hogy az adott hidat ki építtette, ki vagy mi a tulajdonosa: *Kő-híd, Vas-híd; Duna-hidak.* Hasonló szabályszerűségek érvényesülnek a *kereszt, kocsmá, ház stb.* köznevek földrajzi névelemként történő írásában is.

Helyesírásunk értelemtükröző jellege a szavak elválasztásában is megnyilvánul. Itt elsősorban nem az összetett szavak elválasztására gondolok, hiszen az természetes, hogy az alkotóelemek határát vesszük figyelembe. A korszerűbb helyesírás-ellenőrző programok ezt már többnyire tudják. A programok azonban az elválasztás jelentésmegkülönböztető szerepét nem képesek érvényesíteni. *A szítakötő rászállt a karóra.* mondatban a *karóra* szót a

szótagolás szabályai szerint választjuk el: *ka-ró-ra*. De *A kezemen van a karóra*. mondatban ugyanez a hangsor összetett szót jelöl, tehát az összetételi határon kell elválasztanunk: *kar-ó-ra*. Hasonlóan viselkedő szavakat bőségesen találunk nyelvünkben. Pl.: *bojt-ár – bojt-tár, kos-ár – ko-sár, ének-est – éne-kest, fog-adás – fo-gadás, bor-zalom – bor-zalom, meg-int – me-gint stb.* Ezeknek a szópároknak a mondatba foglaltatásával tudatosíthatjuk az elválasztás szabályait.

„Az írásjelek változatos és kifejező használata fontos eszköze az értelmileg és érzelmileg egyaránt árnyalt közlésmódnak” — olvashatjuk a helyesírási szabályzat 239. pontjában. E szubjektív tényezőknek köszönhetően természetes, hogy a gép nem sok segítséget adhat. Nem javítja ki központoszási hibáinkat, teljesen mindegy neki, hogy *fekete szemüveges emberről* írunk-e vagy pedig *feke-te, szemüveges emberről*. Ugyancsak mást fejez ki a következő megnyilatkozás vesszővel a mondatban és kérdőjellel vagy felkiáltójellel, esetleg utóbbi kettővel a végén, s mást mondatbeli vessző nélkül és ponttal, kérdőjellel vagy felkiáltójellel lezárva: *Péter, maga is eljön?* (érdeklődés) – *Péter, maga is eljön?!* (pl. örömteli csodálkozás). Ezekben a mondatokban *Péttert* szólítom meg. A vessző nélküli mondatokban pedig *Péterről* állítok vagy kérdezek valamit: *Péter maga is eljön.* (semleges tényközlés) – *Péter maga is eljön?* (érdeklődés) – *Péter maga is eljön?!* (pl. örömteli csodálkozás).

Még rengeteg olyan helyesírási jelenséget mutathatnánk be, amelyek írásformájában nem igazít el a számító-gép, mert természeténél fogva nem is teheti. A gép csak azt tudja, amire az ember „megtanította”. Világunk azon-

ban oly színes, gondolkodásunk, lelki világunk oly árnyalt, hogy algoritmusokkal leírni – szerencsére – lehetetlen. Nyelvünkkel ezt a végtelen gazdag világot igyekszünk egyre pontosabban kifejezni.

A helyesírás-ellenőrző programok – ha tudatosan, megfontolva használjuk őket – sok segítséget adnak, mechanikus alkalmazásuk azonban tévútra vihet.